

Κεφάλαιο 3^ο Λογική και μεταφυσική στον Αριστοτέλη

3.1. Λογική και πραγματικότητα

Η Λογική αποτελεί προσωπική ανακάλυψη του Αριστοτέλη. Δεν είναι επιστήμη, αφού δεν έχει κάποιο συγκεκριμένο αντικείμενο μελέτης, αλλά καθορίζει ένα σύνολο κανόνων, καθολικής ισχύος, με το οποίο σκεπτόμαστε, συνεννοούμαστε και επιχειρηματολογούμε όταν εξετάζουμε οποιοδήποτε γνωστικό πεδίο. Πρωτίστως η Λογική αποτελεί συστηματοποίηση της σωστής χρήσης της αρχαίας ελληνικής γλώσσας. Για τον Αριστοτέλη υπάρχει στενή σχέση γλώσσας και πραγματικότητας: η σωστή χρήση της γλώσσας αντανακλά τη σωστή λειτουργία της σκέψης, και η σωστή λειτουργία της σκέψης αποκαλύπτει στοιχεία για την αντικειμενική δομή του κόσμου.

Η αριστοτελική λογική ξεκινά από την ανάλυση των απλών προτάσεων της γλώσσας. Μια απλή πρόταση της μορφής «ο Σωκράτης είναι φιλόσοφος», δηλαδή μια πρόταση που συνδέει ένα υποκείμενο με ένα κατηγορούμενο δίνοντάς μας μια πληροφορία, είναι το ελάχιστο στοιχείο της γλώσσας που παρουσιάζει λογικό και φιλοσοφικό ενδιαφέρον. Τι μπορεί όμως να βγάλει κανείς από την ανάλυση τέτοιων στοιχειωδών προτάσεων; Ο Αριστοτέλης πιστεύει ότι μπορεί να βγάλει πολλά. Πρώτα απ' όλα μπορεί να παρατηρήσει ότι λέξεις όπως «Σωκράτης», «Γιάννης» ή «Ακαδημία» μπορούν να έχουν μόνο τη θέση του υποκειμένου σε μια πρόταση. Αντιθέτως λέξεις όπως «φιλόσοφος», «ψηλός», «καθισμένος» κ.ο.κ. είναι συνήθως κατηγορήματα. Μπορεί λοιπόν κανείς να αρχίσει να σκέφτεται σε τι διαφέρουν αυτές οι δύο ομάδες λέξεων. Και να αντιληφθεί ότι η διαφορά τους έγκειται στο γεγονός ότι ενώ η λέξη «Σωκράτης» δηλώνει κάτι ατομικό –ένας είναι ο Σωκράτης–, η λέξη «φιλόσοφος» δηλώνει κάτι το γενικό – πολλοί είναι αυτοί που είναι ή νομίζουν ότι είναι φιλόσοφοι.

Οι προτάσεις λοιπόν συνδέουν συνήθως ένα ατομικό υποκείμενο με ένα γενικό κατηγορούμενο. Ο Αριστοτέλης, πεπεισμένος για τη στενή σχέση γλώσσας και πραγματικότητας, θα προχωρήσει περισσότερο. Αφού οι προτάσεις μας αποτελούνται από ένα ατομικό υποκείμενο και ένα γενικό κατηγορούμενο, αυτό σημαίνει ότι και η σκέψη μας λειτουργεί με δύο κατηγορίες εννοιών: τις ατομικές και τις γενικές έννοιες. Η στοιχειώδης λειτουργία της σκέψης συνίσταται στην απόδοση μιας ιδιότητας (μιας γενικής δηλαδή έννοιας) σε ένα άτομο. Και αυτό πάλι σημαίνει ότι και η ίδια η πραγματικότητα αποτελείται από δύο κατηγορίες όντων: τα συγκεκριμένα πρόσωπα, ζώα και πράγματα που μας περιτριγυρίζουν, όπως ο Σωκράτης (ο Αριστοτέλης τα ονομάζει όλα αυτά «καθ' έκαστον»).

και το σύνολο των χαρακτηριστικών και των ιδιοτήτων που αποδίδουμε σε αυτές τις ατομικές οντότητες, λέγοντας λ.χ. ότι ο Σωκράτης είναι άνθρωπος, φιλόσοφος, Αθηναίος κ.ο.κ. (ο Αριστοτέλης αυτά τα ονομάζει «καθόλου»).

Επομένως η γλώσσα χρησιμοποιεί υποκείμενα και κατηγορούμενα, η σκέψη λειτουργεί με ατομικές και με γενικές έννοιες, και η πραγματικότητα αποτελείται από «καθ' ἑκάστον» και από «καθόλου». Η κύρια διαφορά ενός «καθ' ἑκάστον» και ενός «καθόλου» είναι ότι το «καθ' ἑκάστον» είναι ένα συγκεκριμένο και ατομικό ον ενώ το «καθόλου» είναι ένας γενικός προσδιορισμός, που χαρακτηρίζει πολλά ατομικά όντα. Υπάρχει όμως και μια βαθύτερη διαφορά. Για να υπάρξουν φιλόσοφοι, πρέπει πρώτα να έχουν υπάρξει άνθρωποι σαν τον Σωκράτη και τον Πλάτωνα. Χαρακτηρίζουμε «φιλοσόφους» μια ομάδα συγκεκριμένων ανθρώπων που συμπεριφέρονται και σκέφτονται με έναν τρόπο που μας φαίνεται ενιαίος. Ενώ δηλαδή ο Σωκράτης και ο Πλάτων είναι αυθύπαρκτες οντότητες, πρόσωπα που κάποιος μπορούσε να συναντήσει στην αγορά της Αθήνας, τον «φιλόσοφο» δεν θα τον συναντήσει κανείς πουθενά. Ο «φιλόσοφος» είναι μια έννοια που συλλαμβάνουμε με τη σκέψη μας και την αποδίδουμε σε κάποια πρόσωπα. Ο Αριστοτέλης θα εκφράσει αυτή τη διαφορά λέγοντας ότι μόνο τα «καθ' ἑκάστον», τα συγκεκριμένα αισθητά πράγματα και πρόσωπα που συναντούμε στην καθημερινή μας ζωή, είναι «ουσίες». Οι γενικές έννοιες, τα «καθόλου», χρειάζονται τα «καθ' ἑκάστον» για να υπάρξουν, όπως στη γλώσσα χρειάζονται τα υποκείμενα για να σταθούν.

Η ουσία είναι η κυριότερη από τις «κατηγορίες» της αριστοτελικής λογικής. Δείχνει την προνομιακή θέση του υποκειμένου σε μια στοιχειώδη πρόταση της μορφής «το Α είναι Β». Η αριστοτελική ουσία όμως εκφράζει και μια οντολογική τοποθέτηση: οι μόνες αυθύπαρκτες οντότητες, οι μόνες ουσίες, είναι τα ατομικά, αισθητά πρόσωπα και πράγματα. Οι πλατωνικές Ιδέες δεν αποτελούν ένα ξεχωριστό βασίλειο του Όντος για τον Αριστοτέλη· είναι απλώς ιδιότητες των πραγμάτων, γενικές έννοιες που αποδίδονται σε ατομικές ουσίες, κατηγορήματα που αποδίδονται σε υποκείμενα.

Η πλατωνική Ιδέα μετασχηματίζεται σε «μορφή» ή «είδος» από τον Αριστοτέλη. Η αριστοτελική όμως μορφή δεν είναι αυθύπαρκτη οντότητα, που εδρεύει σε κάποιον νοητό ή υπερουράνιο τόπο, όπως οι Ιδέες, αλλά το σύνολο των βασικών ιδιοτήτων που ορίζουν μια τάξη συγκεκριμένων όντων – χωρίς τις οποίες τα όντα αυτά θα έπαυαν να είναι αυτό που είναι. Κάθε ατομική ουσία είναι σύνθεση «μορφής» και «ύλης». Η μορφή του Σωκράτη είναι οι γενικές του ουσιαστικές ιδιότητες, αυτές που τον καθορίζουν: το ότι είναι άνθρωπος, το ότι είναι φιλόσοφος. Η ύλη του είναι ό,τι τον εξατομικεύει: το ότι έχει αυτή τη σάρκα και αυτά τα οστά, το ότι η μύτη του είναι χαρακτηριστική, το ότι γεννήθηκε στον συγκεκριμένο χώρο και τη συγκεκριμένη στιγμή από τους συγκεκριμένους γονείς, το ότι είναι δάσκαλος του Πλάτωνα κ.ο.κ.

Μια πρόταση μάς δίνει πάντοτε μια πληροφορία, σωστή ή λανθασμένη. Το είδος της παρεχόμενης πληροφορίας προσδιορίζεται από τις υπόλοιπες αριστοτελικές κατηγορίες: τον τόπο, τον χρόνο, τη σχέση, το ποιείν, το πάσχειν... Σε μια πρόταση όπως «ο Σωκράτης έζησε στην Αθήνα του 5^{ου} π.χ. αιώνα», αποδίδονται στον Σωκράτη προσδιορισμοί (κατηγορήματα) που ανήκουν στις κατηγορίες του πάσχειν («έζησε»), του τόπου («στην Αθήνα») και του χρόνου («του 5^{ου} αιώνα π.Χ.»). Έχει υποστηριχτεί ότι οι αριστοτελικές κατηγορίες αντιστοιχούν στα γραμματικά γένη της αρχαίας ελληνικής γλώσσας – και μάλλον είναι σωστό. Το σημαντικό είναι να αντιληφθούμε ότι ενώ η αλήθεια ή το λάθος μιας πρότασης είναι θέμα περιεχομένου και θα κριθεί από την εμπειρία, η σωστή δομή της πρότασης δεν εξαρτάται από την εμπειρία, είναι θέμα λογικής.

3.2. Ο συλλογισμός και η επιστημονική γνώση

Ό,τι ισχύει για τη δομή της πρότασης, ισχύει και για τη δομή του ανθρώπινου λόγου. Περιγράφουμε τον κόσμο, εκφέρουμε κρίσεις για πρόσωπα, πράγματα και καταστάσεις, χρησιμοποιώντας σύνολα προτάσεων. Σε κάποιες μάλιστα περιπτώσεις ισχυριζόμαστε ότι οι κρίσεις μας αυτές είναι αληθείς, ότι είμαστε σε θέση να δώσουμε μια απολύτως βέβαιη περιγραφή και εξήγηση της πραγματικότητας, ότι κατέχουμε έγκυρη γνώση. Ο λόγος μας, στις περιπτώσεις αυτές, φιλοδοξεί να είναι επιστημονικός.

Επιστήμη λοιπόν ονομάζουμε ένα σύστημα προτάσεων, που αναφέρεται σε μια περιοχή της πραγματικότητας. Ο Αριστοτέλης προχώρησε πάρα πολύ στην κατανόηση της επιστήμης, σε τέτοιο σημείο ώστε να θεωρούμε ακόμη και σήμερα τις αναλύσεις του καίριες και διαφωτιστικές. Αντιλήφθηκε λοιπόν ότι όλες οι προτάσεις της επιστήμης δεν είναι ισότιμες. Κάποιες προτάσεις έχουν τον ύψιστο βαθμό γενικότητας, διατυπώνουν τις πρώτες αρχές ή τους γενικούς νόμους κάθε επιστημονικού κλάδου και έχουν απόλυτη ισχύ. Χωρίς αρχές είναι αδύνατη η επιστήμη. Αν δεν ορίσουμε τι είναι αριθμός, δεν μπορούμε να κάνουμε αριθμητική. Χωρίς τους νόμους του Νεύτωνα, δεν μπορεί να υπάρξει η νευτώνεια φυσική. Ξεκινώντας τώρα από τις πρώτες αρχές μπορούμε να φθάσουμε με τον κατάλληλο τρόπο στις υπόλοιπες προτάσεις της επιστήμης, που είναι πλέον πιο ειδικές και αναφέρονται σε συγκεκριμένες πλευρές της πραγματικότητας.

Η μετάβαση από τις γενικότερες προτάσεις της επιστήμης στις ειδικότερες γίνεται με έναν μηχανισμό, που ονομάζεται επιστημονικός ή αποδεικτικός «συλλογισμός». Ο συλλογισμός είναι ίσως η μεγαλύτερη ανακάλυψη του Αριστοτέλη. Το βασικό χαρακτηριστικό της επιστήμης, αυτό που την διακρίνει από κάθε άλλη μορφή γνώσης, είναι ότι καταλήγει στα συμπεράσματά της με έναν απολύτως ασφαλή τρόπο, το γεγονός ότι χρησιμοποιεί «αποδείξεις». Ο επιστήμονας έρχεται αντιμέτωπος με μια πληθώρα φαινομένων, και έργο του είναι η εξήγηση αυτών των φαινομένων. Για να το επιτύχει θα χρησιμοποιήσει έγκυρους συλλογισμούς, μέσω των οποίων το επιμέρους φαινόμενο συνδέεται με τους γενικά αποδεκτούς νόμους της αντίστοιχης επιστήμης.

Τι είναι όμως ακριβώς ο συλλογισμός;

Συλλογισμός είναι ένα είδος λόγου, όπου, όταν τεθούν ορισμένα πράγματα, κάτι άλλο από αυτά που έχουν τεθεί ακολουθεί κατ' ανάγκην, εξαιτίας αυτών ακριβώς που έχουν τεθεί (Τοπικά 100a25-27).

Ονομάζω απόδειξη τον επιστημονικό συλλογισμό· και επιστημονικό συλλογισμό αυτόν τον συλλογισμό δια μέσου του οποίου αποκτούμε έγκυρη γνώση (Αναλυτικά ύστερα 71b18-19).

Υποθέστε ότι κάποιος σας δείχνει το βιβλίο που διαβάζετε αυτή τη στιγμή λέγοντας: «το βιβλίο αυτό είναι βαρετό». Στην ερώτησή σας γιατί είναι βαρετό, απαντά λέγοντας: «γιατί είναι φιλοσοφικό βιβλίο, και όλα τα φιλοσοφικά βιβλία είναι βαρετά». Εσείς μπορείτε να συμφωνείτε ή να διαφωνείτε με τον ισχυρισμό του, δεν μπορείτε όπως να αμφισβητήσετε ότι ο άνθρωπος αυτός σας μίλησε λογικά, προσπάθησε δηλαδή να υποστηρίξει τη θέση του με έναν σωστό τρόπο. Στην ουσία χρησιμοποίησε έναν αριστοτελικό «συλλογισμό», ένα σύστημα δηλαδή τριών συνδεόμενων προτάσεων.

1^η πρόταση: «Όλα τα φιλοσοφικά βιβλία είναι βαρετά»

2^η πρόταση: «Το βιβλίο αυτό είναι φιλοσοφικό βιβλίο»

3^η πρόταση: «Το βιβλίο αυτό είναι βαρετό».

Στον σωστό συλλογισμό, η 3^η πρόταση –το «συμπέρασμα»– προκύπτει κατ' ανάγκην από τις δύο πρώτες προτάσεις – τις «προκείμενες» του συλλογισμού. Αν ισχύουν δηλαδή οι προκείμενες, δεν μπορεί παρά να ισχύει και το συμπέρασμα. Ακόμη κι αν δεν γνωρίζατε την ακριβή σημασία των λέξεων «βαρετό» και «επιστημονικό βιβλίο», στην υποθετική περίπτωση που τα ελληνικά σας ήταν μέτρια, και πάλι θα αναγνωρίζατε ότι αυτός που σας μίλησε σας μίλησε λογικά, αφού το συμπέρασμά του προκύπτει από τις προκείμενες. Τότε βέβαια ο συλλογισμός του θα ήταν κάπως έτσι:

1^η πρόταση: «Όλα τα Α είναι Β»

2^η πρόταση: «Το Γ είναι Α»

3^η πρόταση: «Το Γ είναι Β».

Οι τρεις αυτές προτάσεις, μολονότι περιέχουν σύμβολα που μας θυμίζουν την αφηρημένη γλώσσα των μαθηματικών, αποτελούν και πάλι έναν έγκυρο συλλογισμό. (Ας επισημάνουμε μάλιστα ότι ο Αριστοτέλης είναι ο πρώτος που χρησιμοποίησε τα γράμματα του αλφαβήτου ως σύμβολα στη λογική του, ικανοποιώντας ένα κριτήριο πνευματικής οικονομίας και καθολικότητας). Στους συλλογισμούς λοιπόν περισσότερη σημασία έχει η κατασκευή των προτάσεων, ο τρόπος σύνδεσής τους, και λιγότερο οι πληροφορίες που μας δίνουν για τα πράγματα (το εμπειρικό τους περιεχόμενο).

Από τις δύο προκείμενες, η πρώτη («όλα τα φιλοσοφικά βιβλία είναι βαρετά», «όλα τα Α είναι Β») είναι πρόταση γενική, θυμίζει τους γενικούς νόμους της επιστήμης για τους οποίους μιλούσαμε. Δώσαμε λοιπόν μια εξήγηση ενός γεγονότος –γιατί το βιβλίο αυτό είναι βαρετό– συνδέοντάς το μέσω ενός συλλογισμού με μια γενική αρχή, που θεωρήσαμε αποδεκτή.

Κάτι παρόμοιο πρέπει να φανταστούμε ότι κάνει και ο επιστήμονας. Αν πέσω από τον πύργο της Πίζας θα φθάσω στο έδαφος σε 5 δευτερόλεπτα, γιατί και στη δική μου περίπτωση ισχύει ο νόμος της ελεύθερης πτώσης του Γαλιλαίου. Αντιστοίχως ο γεωμέτρης θα αποδείξει ότι το άθροισμα των γωνιών ενός τριγώνου είναι 2 ορθές, εξάγοντας το ζητούμενο από πιο γενικά θεωρήματα (από τον ορισμό του τριγώνου, από τα θεωρήματα για την ισότητα των γωνιών).

Ο Αριστοτέλης μάς έκανε να αντιληφθούμε ότι το μεγάλο μυστικό του επιστήμονα είναι ο τρόπος που σκέφτεται (ο τρόπος που συλλογίζεται, ο τρόπος που προβαίνει σε αποδείξεις). Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι οι γενικές αρχές της αριστοτελικής επιστήμης είναι επισφαλείς προτάσεις σαν τον ισχυρισμό ότι «όλα τα φιλοσοφικά βιβλία είναι βαρετά». Ο Αριστοτέλης δεν διανοήθηκε ποτέ να αποδεσμεύσει την επιστήμη του από την αλήθεια. Αντιθέτως, απαίτησε οι πρώτες αρχές της επιστήμης να είναι αληθείς, καθολικές και αναγκαίες.

3.3. Η αριστοτελική επαγωγή

Εδώ όμως ανακύπτει ένα κρίσιμο ερώτημα. Πώς φθάνει κανείς στη γνώση των πρώτων αρχών; Για να αρχίσει να λειτουργεί το δίκτυο των συλλογισμών και των αποδείξεων, πρέπει να έχουν ήδη τεθεί οι πρώτες αρχές της επιστήμης. Οι επιστημονικοί συλλογισμοί μάς επιτρέπουν να εξηγήσουμε πλευρές της πραγματικότητας με βάση τις αρχές αυτές, δεν μπορούν όμως οι ίδιοι να μας οδηγήσουν στις αρχές. Ο Αριστοτέλης είχε το θάρρος να παραδεχτεί αυτό που, ακόμη και σήμερα, οι φιλόσοφοι και οι επιστήμονες διστάζουν να ομολογήσουν: οι αρχές κάθε επιστήμης, οι γενικότεροι νόμοι της, δεν μπορούν να αποδειχτούν – είναι προτάσεις «πρωταρχικές και αναπόδεικτες» (*Αναλυτικά ύστερα* 71b27). Στη γνώση μας λοιπόν, ακόμη και στην επιστημονική γνώση και σίγουρα στη φιλοσοφική, θα υπάρχει πάντοτε ένα στοιχείο «αυθαιρεσίας» – και θέλει πραγματικά τόλμη για να το παραδεχθεί κανείς αυτό.

Μας χρειάζεται λοιπόν μια άλλη μέθοδος για να φθάσουμε στις πρώτες αρχές, μια μέθοδος αντίστροφη από τον συλλογισμό. Με τον συλλογισμό μεταβαίνουμε από το γενικό στο ειδικό, ενώ τώρα θέλουμε να δούμε πώς κάποιος φθάνει ακριβώς στη σύλληψη του γενικού. Η μέθοδος αυτή ονομάστηκε από τον Αριστοτέλη «επαγωγή». Επαγωγή, λέει ο Αριστοτέλης, είναι η «*εξοδος*» από τα «καθ' έκαστον» στα «καθόλου» (*Τοπικά* 105a14) – η «*εξοδος*», δηλαδή η γρήγορη μετάβαση, από το επιμέρους στο καθολικό. Με την επαγωγή ο ερευνητής και ο φιλόσοφος ξεκινούν από τα περίπλοκα και ανομοιογενή δεδομένα της εμπειρίας του και καταφέρνουν να τα τιθασεύσουν ανακαλύπτοντας πίσω από αυτά γενικούς νόμους και αρχές.

Η επιστημονική λοιπόν γνώση περιλαμβάνει δύο στάδια.

Στο πρώτο στάδιο ο επιστήμων λειτουργεί ερευνητικά και επαγωγικά. Καταρχήν συλλέγει κάθε είδους παρατηρήσεις και εμπειρικά δεδομένα ανάλογα με τον τομέα που μελετά. Ένα καλό παράδειγμα συλλογής εμπειρικού υλικού μας δίνουν τα βιολογικά έργα του Αριστοτέλη (ιδίως το *Περί τα ζώα ιστορίαι*), από τα οποία φαίνεται ότι ο Αριστοτέλης δεν περιφρόνησε καθόλου την επιτόπια εμπειρική έρευνα. Ο Αριστοτέλης μάλιστα θεωρεί ότι η πρωταρχική αυτή διερεύνηση δεν πρέπει να περιοριστεί στα στοιχεία που αποκομίζει κανείς από τις αισθήσεις του. Ιδιαίτερα χρήσιμες και διαφωτιστές θα αποδειχτούν και οι προϋπάρχουσες κοινές αντιλήψεις για οποιοδήποτε θέμα, η συσσωρευμένη παλαιότερη γνώση, η πείρα του κοινού νου (τα λεγόμενα «ένδοξα»). Αλλά και η ίδια η γλώσσα κρύβει πολύτιμα μυστικά, αφού, όπως είδαμε, συνδέεται άρρηκτα με τη σκέψη και την πραγματικότητα. Αν, για παράδειγμα, κάποιος θέλει να μελετήσει την ανθρώπινη ψυχή, θα πρέπει να παρατηρήσει συστηματικά την συμπεριφορά των ανθρώπων γύρω του, θα πρέπει

όμως να αντλήσει στοιχεία και από τις αντιλήψεις της εποχής του για την ψυχή, όπως και από τον τρόπο που μιλάνε οι άνθρωποι για την ψυχή και τα ψυχικά φαινόμενα.

Σε κάθε περίπτωση, ο επιστήμων δεν έχει το δικαίωμα να παραβλέψει τα εμπειρικά δεδομένα. Ο Αριστοτέλης δηλώνει ότι προτιμά τη δημοκρίτεια φυσική φιλοσοφία από την πλατωνική, γιατί η πρώτη είναι ακριβώς «φυσική» ενώ η δεύτερη «λογική». Με την πλατωνική «λογική» προσέγγιση δίνεται προτεραιότητα στις υποθέσεις έναντι των φαινομένων, μια στάση που ο Αριστοτέλης θα χαρακτηρίσει ειρωνικά «πλασματώδη» - δηλαδή περίπου «φαντασιόπληκτη» (*Μετά τα φυσικά* M 1082b3). Σε ένα μάλιστα χωρίο, που μοιάζει πολύ σύγχρονο, ο Αριστοτέλης θα κατηγορήσει τους Πυθαγορείους για λανθασμένη επιστημονική μεθοδολογία:

Δεν καταλήγουν στις θεωρίες τους και στις εξηγήσεις τους με βάση τα φαινόμενα, αλλά αντιθέτως παραβιάζουν τα φαινόμενα και επιχειρούν να τα εναρμονίσουν με ορισμένες θεωρίες και δοξασίες τους (Περί ουρανού 293a25-27).

*Κι αν οπουδήποτε κάτι έλειπε, [οι Πυθαγόρειοι] δεν δίσταζαν να το προσθέσουν, για να γίνει συνεπής η συνολική θεώρησή τους. Για να δώσω ένα παράδειγμα, επειδή η δεκάδα θεωρείται κάτι το τέλειο και ότι εμπεριέχει την ολότητα της φύσης των αριθμών, λένε ότι και τα άστρα που περιφέρονται στον ουρανό είναι δέκα· καθώς όμως είναι ορατά μόνο εννέα τέτοια σώματα, ως δέκατο προσθέτουν την «αντιγή» (*Μετά τα φυσικά* 986a6-12).*

Ο συστηματικός παρατηρητής έχει ένα καλό υλικό στα χέρια του, δεν είναι όμως ακόμη επιστήμων. Η επιστήμη και η φιλοσοφία είναι σύλληψη του καθολικού, και η συλλογή δεδομένων δεν οδηγεί αυτομάτως στις πρώτες αρχές. Απαιτείται ένα διανοητικό άλμα, η μετάβαση από τα πολλά και πολύμορφα στα λίγα και καθολικά, όπου δοκιμάζεται η κριτική ικανότητα και η φαντασία του ερευνητή. Το άλμα αυτό ο Αριστοτέλης το αποδίδει στη δημιουργική ικανότητα του ανθρώπινου νου. Η μετάβαση στη γνώση δεν γίνεται πάντοτε με τον ίδιο τρόπο. Άλλοτε θα συσσωρευτεί ένα υλικό, που θα δώσει τη δυνατότητα στον ερευνητή, ξεκινώντας από την αίσθηση, να φθάσει βαθμιαία μέσω της μνήμης και της εμπειρίας στις πρώτες αρχές της επιστήμης του.

*Από την αίσθηση δημιουργείται η μνήμη, και από την επαναλαμβανόμενη μνήμη του ίδιου πράγματος η εμπειρία. Γιατί οι πολυάριθμες μνήμες διαμορφώνουν μία εμπειρία. Από την εμπειρία τώρα, δηλαδή από την ολότητα του καθόλου που ακινητοποιείται στην ψυχή – το ένα σε σχέση με τα πολλά, αυτό που ίδιο ενυπάρχει μέσα σε όλα εκείνα τα πολλά δημιουργείται η αρχή της τέχνης και της επιστήμης... Είναι λοιπόν φανερό ότι κατ' ανάγκην γνωρίζουμε τις πρώτες αρχές δια της επαγωγής. Γιατί η αίσθηση με τον τρόπο αυτόν δημιουργεί μέσα μας το καθολικό (*Αναλυτικά ύστερα* 100a4 κ.ε).*

Άλλοτε όμως η μετάβαση θα γίνει ακαριαία, με ένα άλμα της φαντασίας, που ο Αριστοτέλης το θεωρεί δείγμα «αγχίνοιας»:

Η «αγχίνοια» είναι μια μορφή ευστοχίας στον εντοπισμό του μέσου όρου [ενός συλλογισμού] που συντελείται «εν ασκέπτω χρόνω». Έχοντας, λ.χ., κάποιος δει ότι η Σελήνη έχει πάντοτε το φωτισμένο τμήμα της προς τον ήλιο, κατάλαβε ταχύτατα γιατί συμβαίνει αυτό, ότι δηλαδή παίρνει το φως της από τον Ήλιο (Αναλυτικά ύστερα 89b10 κ.ε).

Το σίγουρο είναι ότι ο επιστήμων γενικεύει, ότι λειτουργεί επαγωγικά. Όλες όμως οι γενικεύσεις δεν είναι κατ' ανάγκην σωστές. Οι πρώτες αρχές της επιστήμης πρέπει να είναι αληθείς και αναγκαίες, και επιπλέον να μπορούν να εξηγήσουν την ολότητα των φαινομένων του σχετικού κλάδου (να είναι «αίτια»).

Στο δεύτερο λοιπόν στάδιο της επιστημονικής διαδικασίας θα κριθεί η αλήθεια και η επάρκεια των πρώτων αρχών. Ο επιστήμων θα χρησιμοποιήσει τις πρώτες αρχές για να διατυπώσει συλλογισμούς, που θα εξηγούν και θα ταξινομούν τα επιμέρους φαινόμενα που έχει ήδη συγκεντρώσει. Αν οι πρώτες αρχές είναι κατάλληλες, θα αποτελέσουν το θεμέλιο για την οικοδόμηση του συστήματος των προτάσεων της συγκεκριμένης επιστήμης.

3.4. Η διαίρεση των επιστημών

Στην εγκυκλοπαίδεια της γνώσης του Αριστοτέλη, κάθε επιστήμη, τέχνη και δεξιότητα έχει τη θέση της. Όλες οι γνώσεις είναι σημαντικές και χρήσιμες, δεν είναι όμως όλες ισότιμες. Ο Αριστοτέλης προτείνει λοιπόν μια τριμερή κατάταξη των γνώσεων: η ανθρώπινη γνώση διακρίνεται σε «ποιητική» (ή «παραγωγική»), «πρακτική» και «θεωρητική».

Στο κατώτερο επίπεδο τοποθετούνται οι τεχνικές δεξιότητες που αποσκοπούν στην παραγωγή υλικών αντικειμένων και δράσεων. Εδώ εντάσσεται το σύνολο των τεχνών, από τις πιο ταπεινές ως τις πιο πολύπλοκες και αξιοσέβαστες, όπως η ιατρική. Όλες αυτές οι δεξιότητες στηρίζονται στη συσσωρευμένη εμπειρία των ανθρώπων και συνιστούν ένα σύνολο κανόνων, που θα πρέπει κανείς να διδάχτεί και να αφομοιώσει για να τις ασκήσει. Στην κατηγορία της «ποιητικής» μάθησης ο Αριστοτέλης εντάσσει και την καλλιτεχνική δημιουργία, ακολουθώντας την καθιερωμένη πρακτική των αρχαίων Ελλήνων που με τη λέξη «τέχνη» περιέγραφαν τόσο τις κατασκευαστικές όσο και τις καλλιτεχνικές δραστηριότητες.

Στη δεύτερη κατηγορία τοποθετούνται οι γνώσεις που έχουν αντικείμενο την ανθρώπινη συμπεριφορά. Ο Αριστοτέλης έχει στον νου του κυρίως την ηθική και πολιτική θεωρία, τη μελέτη δηλαδή της ανθρώπινης «πράξης» είτε σε ατομικό είτε σε συλλογικό επίπεδο – γι' αυτό οι γνώσεις αυτές ονομάζονται «πρακτικές». Αν δει κανείς την «πρακτική» γνώση με γνώμονα την ανθρώπινη συμβίωση και ευδαιμονία, η γνώση αυτή είναι η πιο σημαντική – ο Αριστοτέλης ονομάζει την πολιτική επιστήμη «*κυριωτάτη και αρχιτεκτονική*» (*Ηθικά Νικομάχεια* 1094a26-27). Αν ωστόσο κριτήριο της έγκυρης γνώσης είναι η αλήθεια, η άμεση σχέση των πρακτικών επιστημών με τη σύνθετη και ευμετάβλητη ανθρώπινη συμπεριφορά δεν μπορεί παρά να επιδρά αρνητικά στην ακρίβεια και τη βεβαιότητα των συμπερασμάτων τους.

Στο ανώτερο τέλος επίπεδο τοποθετούνται οι τρεις «θεωρητικές» επιστήμες: τα μαθηματικά, η φυσική και η «θεολογία» ή «πρώτη φιλοσοφία»: «Επομένως, τρεις θα είναι οι θεωρητικές φιλοσοφίες: τα μαθηματικά, η φυσική και η θεολογική» (*Μετά τα φυσικά* E 1026a18-19). Το διακριτικό γνώρισμα της θεωρητικής γνώσης είναι η αυτονομία της, η ανεξαρτησία της από κάθε εφαρμογή ή πρακτική χρησιμότητα. Η αναζήτηση της αλήθειας, η κατανόηση της αντικειμενικής πραγματικότητας είναι το μοναδικό κίνητρο του θεωρητικού επιστήμονα. Για τον Αριστοτέλη, η αναζήτηση της άδολης και καθαρής γνώσης χαρακτηρίζει την ίδια τη φύση του ανθρώπου.

Όλοι οι άνθρωποι επιζητούν εκ φύσεως τη γνώση (Μετά τα φυσικά 980a21).

Οι άνθρωποι άρχισαν για πρώτη φορά να φιλοσοφούν από περιέργεια και θαυμασμό. Στην αρχή θεώρησαν άξια θαυμασμού τα παράξενα της καθημερινής ζωής και, προχωρώντας σιγά

σιγά με αυτόν τον τρόπο, άρχισαν να προβληματίζονται και για τα πιο σημαντικά... Αυτός όμως που απορεί και που θαυμάζει, αντιλαμβάνεται ότι αγνοεί... Εφόσον λοιπόν οι άνθρωποι φιλοσόφησαν για να ξεφύγουν από την άγνοιά τους, είναι φανερό ότι επιζήτησαν την επιστήμη για την ίδια τη γνώση και όχι χάριν κάποιας χρησιμότητας (Μετά τα φυσικά 982b12-22).

Από τις θεωρητικές επιστήμες, τα μαθηματικά μάς προσφέρουν χωρίς αμφιβολία την ακριβέστερη γνώση. Η αυστηρή μέθοδος των μαθηματικών λειτουργεί ως υπόδειγμα για κάθε επιστήμη, και έχει επηρεάσει την αριστοτελική ανάλυση του αποδεικτικού συλλογισμού. Ο Αριστοτέλης ωστόσο δεν συμερίζεται τον ανεπιφύλακτο ενθουσιασμό του Πλάτωνα και της Ακαδημίας για τα μαθηματικά, και δείχνει να ενοχλείται από την τάση των πλατωνικών φιλοσόφων της εποχής του να μετατρέψουν τη φιλοσοφία σε μαθηματικά.

Ενώ η φιλοσοφία αναζητεί το αίτιο των ορατών πραγμάτων, εμείς [οι Πλατωνικοί] εγκαταλείψαμε αυτή την αναζήτηση (αφού δεν λέμε τίποτε για την αιτία της προέλευσης της μεταβολής). Και ενώ ισχυριζόμαστε ότι μιλούμε για την ουσία των αισθητών, το μόνο που λέμε είναι ότι κάποιες άλλες ουσίες υπάρχουν, χωρίς όμως να λέμε το παραμικρό για το πώς οι ουσίες αυτές είναι ουσίες των αισθητών... Αντιθέτως, τα μαθηματικά έχουν γίνει για τους φιλοσόφους του καιρού μας όλη η φιλοσοφία (Μετά τα φυσικά 992a24-33).

Ο ίδιος πιστεύει ότι τα μαθηματικά είναι απλές αφαιρέσεις, κατασκευές του ανθρώπινου μυαλού, αφού, όπως δεν υπάρχουν πλατωνικές Ιδέες, δεν υπάρχουν και αυτόνομες μαθηματικές οντότητες. Επομένως, τα μαθηματικά δεν μας μαθαίνουν κάτι για την πραγματική δομή του κόσμου.

Τον ρόλο αυτό στη φιλοσοφία του Αριστοτέλη τον επωμίζεται η φυσική. Αυτή είναι η βασική επιστήμη, γιατί αυτή μελετά την αντικειμενική πραγματικότητα, το σύνολο δηλαδή των μεταβαλλόμενων, αισθητών, ατομικών ουσιών. Οι κλάδοι της αριστοτελικής φυσικής περιλαμβάνουν την κοσμολογία, την επίγεια μελέτη της κίνησης (όπου εντάσσονται και οι έννοιες του χρόνου, του χώρου, του συνεχούς), τη δομή και τους μετασχηματισμούς της ύλης (αυτό που σήμερα θα ονομάζαμε «χημεία»), τη μετεωρολογία, τη βιολογία και την ανθρώπινη φυσιολογία. Οι φυσικές επιστήμες βάζουν τάξη στους αντίστοιχους τομείς του επιστητού προσφέροντας αιτιακές εξηγήσεις των φυσικών φαινομένων.

Και η φυσική όμως επιστήμη δεν είναι απολύτως αυτόνομη. Τις βασικές έννοιες και κατηγορίες, με τις οποίες προσεγγίζει την πραγματικότητα (έννοιες όπως «αίτιο», «ουσία», «ύλη», «είδος», «τέλος», «ενέργεια», «δύναμη»), τις βρίσκει κατά κάποιον τρόπο έτοιμες. Ο προσδιορισμός αυτών των εννοιών είναι έργο της αριστοτελικής μεταφυσικής ή «πρώτης φιλοσοφίας». Η πρώτη φιλοσοφία δεν μελετά κάποια συγκεκριμένη πλευρά της πραγματικότητας, αλλά την ολότητα της ύπαρξης και όσα συνδέονται ουσιαστικά με αυτήν –

«το ον ως ον», όπως το διατυπώνει ο Αριστοτέλης (*Μετά τα φυσικά* 1003a21-22). Η πρώτη φιλοσοφία «είναι η θεωρητική γνώση των πρώτων αρχών και των πρώτων αιτιών» της πραγματικότητας (*Μετά τα φυσικά* 982b9-10).

Η διαίρεση των επιστημών στον Αριστοτέλη		
Θεωρητική επιστήμη	Πρακτική επιστήμη	Ποιητική [τέχνη]
Πρώτη φιλοσοφία Μαθηματικά Φυσική	Ηθική Πολιτική	Ρητορική Ποιητική Τέχνες διάφορες

3.5. Ο χαρακτήρας της αριστοτελικής μεταφυσικής

Η λέξη «μεταφυσική» δεν υπάρχει στο λεξιλόγιο του Αριστοτέλη. Ο Αριστοτέλης, για να αναφερθεί στον φιλοσοφικό κλάδο που εμείς αποκαλούμε «μεταφυσική», θα χρησιμοποιήσει άλλοτε μια περίφραση – «πρώτη φιλοσοφία», δηλαδή η πρωταρχική ιεραρχικά φιλοσοφία· και άλλοτε έναν παρεξηγήσιμο όρο – «θεολογική», ένας όρος που, στα ίδια τα αριστοτελικά κείμενα, παραπέμπει πολλές φορές στον τρόπο που μιλούσαν για τους θεούς της ελληνικής μυθολογίας οι ποιητές της παράδοσης.

Η καταγωγή ωστόσο της λέξης «μεταφυσική» είναι σαφώς αριστοτελική. Προήλθε από τον τίτλο που δόθηκε στο σπουδαιότερο αριστοτελικό έργο, όταν εκδόθηκε για πρώτη φορά τρεις αιώνες μετά τον θάνατο του Αριστοτέλη. Το έργο αυτό ονομάστηκε *Μετά τα φυσικά*, ίσως γιατί τοποθετείται ακριβώς *μετά* τα φυσικά συγγράμματα, ίσως γιατί ασχολείται με έννοιες που βρίσκονται *υπεράνω* των φυσικών εννοιών.

Η θέση που καταλαμβάνουν τα *Μετά τα φυσικά* στο αριστοτελικό corpus είναι ενδεικτική του χαρακτήρα τους: αντικείμενο μελέτης τους δεν είναι ούτε η φυσική πραγματικότητα ούτε η ανθρώπινη πράξη. Ο Αριστοτέλης στο έργο αυτό δεν ασχολείται με έναν καθορισμένο τομέα φαινομένων, αλλά με την ολότητα της ύπαρξης. Οι έννοιες ωστόσο που εδώ εισάγει είναι απαραίτητες για όλες τις ειδικές επιστήμες. Ο Αριστοτέλης δηλώνει ρητώς ότι η ιεραρχικά ανώτερη γνώση, η «θεωρητική επιστήμη», διαιρείται σε τρεις κλάδους: στα μαθηματικά, στη φυσική και στην «πρώτη φιλοσοφία» ή «θεολογία» (*Μετά τα φυσικά* Ε 1026a18-19). Η «πρώτη φιλοσοφία» είναι ιεραρχικά η ανώτερη γνώση, αφού μελετά το πραγματικό ως όλο και όσα συνδέονται ουσιαστικά με αυτό (*Μετά τα φυσικά* Γ 1003a21-22, *Μετά τα φυσικά* Ε 1026a18-23). Η φυσική και τα μαθηματικά εξαρτώνται από την πρώτη φιλοσοφία, αφού αυτή καθορίζει την ύπαρξη και τον ορισμό του αντικειμένου τους. Όπως ξεκαθαρίζει ο Αριστοτέλης, όλες οι επιστήμες

περιγράφουν κάποιο πράγμα που υπάρχει ή κάποιο γένος του όντος, και γι' αυτό μιλούν· δεν μιλούν όμως για το ον γενικά ή για το ον ως ον, ούτε διατυπώνουν τον ορισμό του «τι είναι». Αντιθέτως το θεωρούν δεδομένο και εκκινούν από αυτό· και η μὲν φυσική το καθιστά έκδηλο μέσω της αίσθησης, τα δε μαθηματικά εκλαμβάνουν ως υπόθεση το «τι είναι», και αποδεικνύουν με περισσότερο ή λιγότερο αυστηρό τρόπο όσα εξαρτώνται άμεσα από το γένος αυτό του όντος. Είναι λοιπόν φανερό ότι σ' αυτή τη διαδικασία δεν υπάρχει καμία απόδειξη της ουσίας ή του «τι είναι», αλλά ο τρόπος της κατάδειξης είναι διαφορετικός. Παρομοίως, δεν μιλούν ούτε για το αν υπάρχει ή δεν υπάρχει το γένος του όντος με το οποίο ασχολούνται· γιατί

η απόδειξη του «τι είναι» και του «αν υπάρχει» ανήκει στην ίδια διανοητική έρευνα (Μετά τα φυσικά E 1025b8-19).

Σκοπός λοιπόν της αριστοτελικής μεταφυσικής είναι να μιλήσει για την ίδια την πραγματικότητα – για το ον στην καθαρότητά του, για το ον υπό την μοναδική ιδιότητα του όντος («ως ον»). Είναι προφανές ότι το έργο αυτό δεν μπορεί να το αναλάβει καμία ειδική επιστήμη, ακόμη κι αν είναι θεωρητική, αφού κάθε επιστήμη μελετά μια συγκεκριμένη περιοχή της πραγματικότητας, ένα γένος του όντος. Επιπλέον, όμως, ανήκει στη μεταφυσική και ο ορισμός του αντικειμένου των ειδικών επιστημών, αλλά και η πιστοποίηση ότι το αντικείμενο αυτό όντως υπάρχει. Η μεταφυσική προετοιμάζει το έδαφος για τη θεμελίωση των επιμέρους κλάδων, καθορίζει τις θεωρητικές προϋποθέσεις τους. Ο φυσικός ερευνητής δεν έχει υποχρέωση να γνωρίζει τι υπάρχει γενικά, ούτε όμως και λογοδοτεί για τις συνθήκες ύπαρξης του κλάδου του. Ο αστρονόμος, λ.χ., θα προσπαθήσει να περιγράψει τις ακριβείς κινήσεις των ουρανίων σωμάτων στηριζόμενος στην παρατήρηση, χωρίς να ασχοληθεί με το ζήτημα αν υπάρχει όντως ο ουρανός ή, ακόμη, και αν ο ουράνιος χώρος είναι ριζικά διαφορετικός από τον επίγειο χώρο. Ο γεωμέτρης, από την άλλη μεριά, θα προσπαθήσει να αποδείξει τις ιδιότητες των σχημάτων, ξεκινώντας από την υπόθεση ότι ο χώρος, το ένα και το πλήθος υπάρχουν και ότι η έννοιά τους έχει επαρκώς καθοριστεί.

Αντιλαμβανόμαστε λοιπόν γιατί ο Αριστοτέλης επιλέγει να ονομάσει τη μεταφυσική του «πρώτη φιλοσοφία». Η επωνομασία όμως «θεολογία» πού οφείλεται; Η αιτιολόγηση που δίνει ο Αριστοτέλης είναι ότι «αν υπάρχει κάπου το θείο, θα υπάρχει σε μια τέτοια φύση», «στο τιμιώτατο γένος του όντος», στα όντα που είναι «χωριστά και ακίνητα» (Μετά τα φυσικά E 1026a16-22). Υπάρχουν όμως τέτοια όντα; Και είναι έργο της μεταφυσικής να τα μελετήσει;

Αν δεν υπήρχε καμία άλλη ουσία πέρα από τις ουσίες που έχουν συσταθεί από τη φύση, τότε η φυσική θα ήταν η πρώτη επιστήμη. Αν όμως υπάρχει κάποια ουσία ακίνητη, τότε η επιστήμη που την μελετά θα προηγείται της φυσικής και θα είναι η πρώτη φιλοσοφία· και θα είναι καθολική επιστήμη, ακριβώς γιατί είναι πρώτη. Σ' αυτήν αρμόζει η μελέτη του όντος ως όντος, η μελέτη του «τι είναι» και των ιδιοτήτων του ως όντος (Μετά τα φυσικά E 1026a27-33).

Η θέση του Αριστοτέλη είναι ότι υπάρχει μία αιώνια και άυλη ουσία, καθαρή μορφή που αιτιολογεί τις κινήσεις του σύμπαντος, όντας η ίδια ακίνητη. Στην ουσία αυτή, στο «Κινούν Ακίνητο», θα αποδώσει την ιδιότητα του θείου. Και θα θεωρήσει έργο της πρώτης φιλοσοφίας τη μελέτη αυτού του «τιμιωτάτου» γένους του όντος. Με την έννοια αυτή η αριστοτελική μεταφυσική είναι λόγος περί του θείου, δηλαδή «θεολογία».

Η αριστοτελική λοιπόν μεταφυσική είναι ταυτοχρόνως καθολική επιστήμη, η επιστήμη που μελετά το όντα στην καθαρότητα και στην καθολικότητά τους, και, με μια έννοια, ειδική επιστήμη, αφού μελετά μια περιοχή της πραγματικότητας, την πιο σημαντική, δηλαδή τις ακίνητες και άυλες ουσίες. Ο Αριστοτέλης αντιλαμβάνεται ότι ο συνδυασμός αυτός δεν είναι απλός: «Μια εύλογη απορία θα ήταν η εξής: τι από τα δύο ισχύει; η πρώτη φιλοσοφία είναι καθολική ή ασχολείται με ένα γένος του όντος και μια συγκεκριμένη φύση;» (*Μετά τα φυσικά* E 1026a23-25). Την απάντησή του την είδαμε μόλις προηγουμένως: από τη στιγμή που υπάρχει μια *πρώτη* ακίνητη ουσία, τότε η επιστήμη που τη μελετά θα είναι η *πρώτη* φιλοσοφία, και ακριβώς επειδή είναι *πρώτη*, θα είναι και καθολική. Η καθολικότητα της αριστοτελικής μεταφυσικής φαίνεται να απορρέει από την προτεραιότητα του αντικειμένου της. Πρόκειται για μια απάντηση που ομολογουμένως αφήνει κενά. Στην ιστορία του αριστοτελισμού, δεν υπάρχει πρόβλημα που να απασχόλησε περισσότερο τους σχολιαστές από την προσπάθεια να κατανοήσουν την απάντηση του Αριστοτέλη και να επιτύχουν έναν συμβιβασμό των δύο εκδοχών της αριστοτελικής μεταφυσικής.

Συνήθως επιμένουμε στην απόλυτη διάκριση «καθολικής μεταφυσικής» και «ειδικής μεταφυσικής», θεωρώντας ότι στόχος της πρώτης είναι ο εντοπισμός των κοινών αρχών της πραγματικότητας και στόχος της δεύτερης είναι η μελέτη μιας συγκεκριμένης περιοχής της πραγματικότητας, την οποία καταλαμβάνουν οι άυλες μορφές. Ωστόσο οι άυλες μορφές δεν είναι απλώς ένα γένος του όντος, μια ξεχωριστή κατηγορία ουσιών· είναι πρωτίστως αρχές κινήσεως, αίτια της συνολικής τάξης του σύμπαντος. Υπάρχει επομένως σχέση εξάρτησης ανάμεσα στις άυλες μορφές και στις μεταβολές που συντελούνται σε κάθε πλευρά της πραγματικότητας. Συνεπώς, η γνώση των άυλων ουσιών είναι προϋπόθεση της κατανόησης οποιουδήποτε άλλου γένους του όντος. Μιλώντας για τα όρια της φυσικής επιστήμης, ο Αριστοτέλης σημειώνει:

Όσα πάλι δεν κινούνται, ξεφεύγουν από την αρμοδιότητα της φυσικής επιστήμης· πρόκειται για αυτά που, χωρίς να έχουν μέσα τους κίνηση ή αρχή κίνησης, κινούν, αλλά τα ίδια παραμένουν ακίνητα. Γι' αυτό άλλωστε υπάρχουν τρεις διαφορετικές πραγματείες: η πρώτη ασχολείται με τα ακίνητα, η δεύτερη με τα κινούμενα αλλά άφθαρτα και η τρίτη με τα φθαρτά (*Φυσικά* 198a28-31).

Οι αρχές όμως που προκαλούν τη φυσική κίνηση είναι δύο, και η δεύτερη από αυτές δεν είναι φυσική – γιατί δεν έχει μέσα της αρχή κίνησης. Τέτοιο είναι ό,τι κινεί χωρίς να κινείται, όπως αυτό που είναι εντελώς ακίνητο και προηγείται των πάντων, και ακόμη το «τι είναι κάτι» και η μορφή των όντων – γιατί αποτελούν ένα τέλος και έναν σκοπό (*Φυσικά* 198a35-b4).

Και στο κείμενο αυτό η αναγκαιότητα της πρώτης φιλοσοφίας ανάγεται στην ύπαρξη μιας κατηγορίας όντων, που κινούν χωρίς να κινούνται. Τώρα όμως τα όντα αυτά ονομάζονται

αρχές που προκαλούν φυσική κίνηση, και συμπεριλαμβάνουν τόσο το κινούν ακίνητο, «που είναι εντελώς ακίνητο και προηγείται των πάντων», όσο και τη μορφή, το ένυλο είδος, των όντων. Στη δικαιοδοσία λοιπόν της πρώτης φιλοσοφίας ανήκει και η μελέτη των ένυλων ειδών, που είναι κι αυτά αρχές κινήσεως, αφού λειτουργούν στη φύση ως σκοποί των κινήσεων και των μεταβολών. Τα ένυλα είδη θα τα μελετήσει και ο φυσικός, ο οποίος ενδιαφέρεται για τις φυσικές κινήσεις και μεταβολές που αυτά προκαλούν. Εκείνο που ξεφεύγει από την αρμοδιότητα του φυσικού και εμπίπτει στην πρώτη φιλοσοφία είναι η μελέτη του είδους όχι ως προς τα αποτελέσματα που προκαλεί αλλά ως πρώτη αρχή, στην καθολικότητα και την καθαρότητά του. Αυτό δηλώνεται στην πρώτη πρόταση του Ε των *Μετά τα φυσικά*. Η πρώτη φιλοσοφία δεν μελετά απλώς το *ον ως ον*, αλλά και τις αρχές και τις αιτίες των όντων *ως όντων* (1025b4-5).

3.6. Η αριστοτελική θεολογία

Αν αναζητήσει κανείς τις ρητές αναφορές του Αριστοτέλη στον θεό ή στους θεούς, είναι εύκολο να διαπιστώσει ότι είναι πολλαπλάσιες στα ηθικά και στα πολιτικά του συγγράμματα σε σχέση με τα μεταφυσικά ή τα φυσικά. Ωστόσο, οι περισσότεροι μελετητές θα συμφωνούσαν ότι δεν έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον ο ρόλος που αποδίδει ο Αριστοτέλης στο θείο για τη θεμελίωση της σωστής ανθρώπινης συμπεριφοράς. Ο Αριστοτέλης υιοθετεί μια συμβατική στάση αποδοχής απέναντι στις κοινές πεποιθήσεις για τους θεούς της πόλης –θα μπορούσαν οι απόψεις αυτές να συνοψιστούν στο ότι οι θεοί είναι τέλεια έμβια όντα που μεριμνούν για τους ανθρώπους– και θεωρεί ύψιστο καθήκον της πόλης την «*περι τὸ θεῖον ἐπιμέλειαν*» (Πολιτικά 1328b). Στα *Ηθικά Νικομάχεια* (1162a4) δεν θα διστάσει να δηλώσει, χωρίς ιδιαίτερο σχόλιο, ότι στους θεούς οφείλουμε τα πάντα: την ύπαρξη, την επιβίωση και την παιδεία μας.

Αντιθέτως, οι ελάχιστες αναφορές του Αριστοτέλη στον θεό στο πλαίσιο της μεταφυσικής του έχουν σχολιαστεί εξαντλητικά και έχουν γενικά θεωρηθεί θεμελιώδεις για την οικοδόμηση μιας «φυσικής θεολογίας». Στο Α των *Μετά τα φυσικά*, ο Θεός –σε ενικό αριθμό αυτήν τη φορά– ταυτίζεται με το «*πρῶτον κινῶν ἀκίνητον*», την αριστοτελική αρχή της κίνησης του σύμπαντος, ως μια ουσία υπερβατική, απαλλαγμένη πλήρως από ύλη, ως καθαρή νοητική ενέργεια, ως *νόησις νοήσεως*. Η ιστορία της φιλοσοφίας θέλει τον Αριστοτέλη υπέρμαχο του δόγματος, που στην ύστερη αρχαιότητα θα ονομαστεί *theologia tripartita* (ή *tripartita*): άλλοι οι θεοί των ποιητών (που ο φιλόσοφος περιφρονεῖ), άλλοι οι θεοί της πόλης (που ο φιλόσοφος τιμά και σέβεται), και άλλοι οι θεοί, ή μάλλον ο θεός, της φιλοσοφίας (ως σημαντικό στοιχείο ενός φιλοσοφικού συστήματος).

Είναι μάλιστα εντυπωσιακό να σκεφτεί κανείς ότι η σχολαστική φιλοσοφία, δηλαδή η σύζευξη χριστιανισμού και αριστοτελισμού που θεμελιώνεται από τον Θωμά Ακινάτη, στηρίχθηκε ουσιαστικά σε ένα κεφάλαιο του Α (το 7ο). Αποτελεί, κατά τη γνώμη μου, ανοικτό ερώτημα πώς μπόρεσε να επιτευχθεί και να επιβληθεί αυτή η σύζευξη, όταν ο Αριστοτέλης αρνείται ρητώς βασικά δόγματα του χριστιανισμού, κυρίως την αθανασία της ψυχής και τη δημιουργία του κόσμου (αλλά και την ύπαρξη θείας πρόνοιας). Αν λοιπόν δεν υπήρχε το Α7, τότε μάλλον ο Ακινάτης, ως μεγάλος φιλόσοφος που όντως είναι, υποθέτω ότι θα περιοριζόταν να εκφράσει τον θαυμασμό του για τη σκέψη του μεγαλύτερου εθνικού φιλοσόφου, και δεν θα επιχειρούσε να τον ενσωματώσει στη χριστιανική δογματική.

Υπάρχει άραγε ρόλος για τον θεό στο αριστοτελικό σύμπαν; Για τους ανθρωπομορφικούς θεούς του ελληνικής μυθολογίας σίγουρα δεν υπάρχει. Ούτε όμως και για τον παντοδύναμο θεό-δημιουργό της χριστιανικής θρησκείας, που έχει τη δυνατότητα να

επεμβαίνει στον κόσμο. Η φύση, για τον Αριστοτέλη, έχει τη δυνατότητα να αυτορυθμίζεται. Και όμως υπάρχουν κάποιες περιπτώσεις, όπου η μεταφυσική ονομάζεται «θεολογική». Ο Αριστοτέλης δέχεται την ύπαρξη μιας οντότητας, πλήρως απαλλαγμένης από την κίνηση και την ύλη, την οποία ονομάζει «κινούν ακίνητον», αλλά και κάποιες φορές «θεό». Οι λόγοι που επικαλείται για την αναγκαιότητα ύπαρξης μιας τέτοιας οντότητας είναι καθαρά λογικοί. Στη φύση παρατηρούμε μια συνεχή μετάδοση κινήσεων από σώμα σε σώμα, μια συνεχή ενεργοποίηση δυνατοτήτων. Πώς θεμελιώνεται λογικά αυτή η αλυσίδα των κινήσεων; Δεν θα πρέπει να υπάρχει μια αρχή, μια πρώτη αιτία της κίνησης;

Το Πρώτο Κινούν Ακίνητο εισάγεται στα *Φυσικά* του Αριστοτέλη (χωρίς εκεί να επονομάζεται «θεός»), σε μια προσπάθεια να αιτιολογηθεί η τακτική και συνεχής κυκλική περιφορά της σφαίρας των απλανών αστέρων, η οποία στα μάτια του Αριστοτέλη αντιπροσωπεύει την πρωταρχική και ιδανική μορφή κίνησης. Η εισαγωγή του Κινούντος Ακινήτου προκαλείται λοιπόν από ανάγκες που προέκυψαν στο εσωτερικό της αριστοτελικής φυσικής θεωρίας και εντάσσεται στην αριστοτελική φυσική.

Ο Αριστοτέλης κάποια στιγμή καταλήγει στη θέση ότι κάθε κίνηση, που εξ ορισμού είναι μια μετάβαση από το *δυνάμει* στο *ενεργεία*, πρέπει να προκαλείται από ένα κινούν που το ίδιο πραγματώνει την ενέργεια του κινουμένου. Η κίνηση του πρώτου ουρανού, της εξώτατης σφαίρας του σύμπαντος, θα πρέπει να προκαλείται από κάτι, που κατέχει *ενεργεία* όλα τα ουσιαστικά γνωρίσματα του πρώτου ουρανού: την αιωνιότητα, τη συνέχεια, την ομαλότητα, την τάξη. Αν τώρα αυτό το κάτι κινούνταν, τότε θα έπρεπε να αιτιολογήσουμε την κίνησή του με ένα άλλο κινούν. Άρα το Πρώτο Κινούν, το κινούν αίτιο του Πρώτου ουρανού είναι κατ' ανάγκην ακίνητο. Αυτός είναι ο συλλογισμός του Αριστοτέλη στα *Φυσικά*.

Στο Α των *Μετά τα φυσικά* (μια πραγματεία που δεν ανήκει στη φυσική, αλλά στην πρώτη φιλοσοφία, αφού το θέμα της είναι η ουσία) ο Αριστοτέλης επανέρχεται στο Πρώτο Κινούν Ακίνητο. Και εδώ είναι που θα συνδέσει το Κινούν Ακίνητο με τον Θεό. Από τον αριστοτελικό θεό, ως πρώτη αρχή της κίνησης, εξαρτάται όλος «ὁ οὐρανὸς καὶ ἡ φύσις».

Ο πρώτος ουρανός θα είναι αιώνιος. Υπάρχει όμως και κάτι που [τον] κινεί. Και επειδή αυτό που κινείται και κινεί είναι ενδιάμεσο, θα υπάρχει ένα κινούν που κινεί χωρίς να κινείται, κάτι που είναι αιώνιο, ουσία και ενέργεια. Και κινεί με τον ίδιο τρόπο που κινούν το «ὄρεκτόν» και το «νοητόν»: κινούν χωρίς να κινούνται... Από μια τέτοια αρχή, λοιπόν, εξαρτάται «ὁ οὐρανὸς καὶ ἡ φύσις». Η διαγωγή της είναι όπως η άριστη δική μας, που εμείς ωστόσο απολαμβάνουμε σε σπάνιες περιστάσεις. Γιατί εκείνη βρίσκεται αιωνίως σ' αυτήν την κατάσταση -πράγμα που εμείς δεν μπορούμε να πετύχουμε-, καθώς η ενέργειά της είναι και ηδονή... Η δική του ενέργεια είναι η άριστη και αιώνια ζωή. Και λέμε ότι ο θεός είναι έμβιο ον αιώνιο και άριστο, έτσι ώστε

να υπάρχει σ' αυτόν ζωή και διάρκεια συνεχής και αιώνια. Γιατί αυτό είναι ο θεός (Μετά τα φυσικά Λ 1072a23 κ.ε.).

Το Πρώτο Κινούν Ακίνητο και εδώ εισάγεται ως αρχή κίνησης. Κινεί χωρίς το ίδιο να θίγεται στο ελάχιστο, κινεί όπως το *ὄρεκτόν* και το *νοητόν*, κινεί ως *ἐρώμενον*. Εδώ όμως χαρακτηρίζεται επιπλέον με μια σειρά θετικών κατηγορημάτων: είναι *καλόν*, *ἀπλοῦν*, *ἄριστον*. Η ενέργειά του είναι η *νόησις*, αφού κινεί ως *νοητόν*. Νοεῖ όμως τον ίδιο του τον εαυτό και τίποτε άλλο, ὄντας *νόησις νοήσεως*. Ως ενέργεια και *νόησις*, το Πρώτο Κινούν χαρακτηρίζεται αιωνίως από *διαγωγὴν ἀρίστην*. Η διαγωγή αυτή είναι ελάχιστα προσιτή στον άνθρωπο, είναι παρόμοια όμως με την αιώνια, συνεχή και ἀριστη ζωή του θεού. Κατά συνέπειαν, το Πρώτο Κινούν είναι ο θεός.

Το κείμενο του Λ7 είναι ένα μεικτό κείμενο. Εμπεριέχει βασικές φιλοσοφικές θέσεις του Αριστοτέλη, αλλά εμπεριέχει και ισχυρή δόση μεταφορικού λόγου, προτρεπτικού πιθανότατα περιεχομένου. Η έμφαση δεν δίνεται στην εξήγηση των κινήσεων, αλλά στο γεγονός ότι το Κινούν Ακίνητο είναι ουσία. Υπάρχει μία τουλάχιστον ουσία, διαφορετική από τις αισθητές ουσίες, αφού είναι άυλη, ακίνητη, αιώνια και χωριστή. Μια ουσία που είναι καθαρή ενέργεια, από την οποία εξαρτάται ὅλος ὁ οὐρανὸς καὶ ἡ φύσις. Από τη στιγμή ωστόσο που ορίζεται με αυτόν τον τρόπο, το Πρώτο Κινούν Ακίνητο καθίσταται ουσιαστικά ἄρρητο. Αυτό που είναι καθαρή ενέργεια, τι ακριβώς πραγματώνει; Απλώς και μόνο την ύπαρξή του. Μόνο λοιπόν αρνητικούς προσδιορισμούς μπορούμε να του αποδώσουμε: είναι ακίνητο, άυλο, αγέννητο και ανώλεθρο, αμερές, αμέγεθες, αδιαίρετο. Μπορούμε απλώς να πούμε για το Κινούν Ακίνητο ότι ως καθαρή ενέργεια είναι επιπλέον νοητό. Αυτή είναι η κατάληξη της αποδεικτικής συλλογιστικής του Αριστοτέλη στο Λ7. Όλα τα άλλα, και είναι πολλά και μάλιστα τα πιο γνωστά, δεν είναι συλλογισμοί αλλά είναι εικόνες, επιβλητικές, όπως αποδείχτηκε στο πέραςμα του χρόνου, μεταφορές, που μας φέρνουν εγγύτερα στην ἄρρητη ενέργεια του Πρώτου Κινούντος. Το να πει κανείς, όπως εδώ ο Αριστοτέλης, ότι το Κινούν Ακίνητο ζει μια ευτυχισμένη ζωή, είναι απλώς μια μεταφορά. Μεταφορά είναι και το να πει κανείς ότι το Κινούν Ακίνητο είναι «θεός»: ένας θεός αυτάρκης και αγαθός, που ζει, σκέπτεται και αισθάνεται ηδονή. Δηλαδή ο θεός της ελληνικής παράδοσης, ο θεός της πόλης, ο οποίος ακριβώς είναι ένα τέλειο, ἔμβιο ον.

Όποτε χρησιμοποιεί τον θεό ο Αριστοτέλης στα κείμενά του, είτε στα ηθικά είτε στα μεταφυσικά, τον χρησιμοποιεί με την καθιερωμένη από την παράδοση αρχαιοελληνική έννοια του τέλειου ἔμβιου ὄντος. Η σύνδεση Κινούντος Ακινήτου και θεού δεν αποτελεί ταύτιση αλλά μεταφορική προσέγγιση. Το ίδιο ισχύει για την σύλληψη του Κινούντος Ακινήτου ως Νου που νοεῖ τον εαυτό του.

Μπορούμε λοιπόν να συλλάβουμε τη δυνατότητα ύπαρξης μιας οντότητας, που θα προκαλεί κίνηση χωρίς η ίδια να κινείται, μια οντότητα που θα βρίσκεται έξω από τον κύκλο

των μεταβολών. Αυτό είναι το αριστοτελικό «κινούν ακίνητο», ο θεός του Αριστοτέλη. Δεν δημιουργεί το σύμπαν ούτε επεμβαίνει με κανέναν τρόπο σ' αυτό. Εγγυάται απλώς την αλυσίδα των μεταβολών.

Αν ο θεός του Αριστοτέλη αποχωρούσε από το θέατρο του κόσμου, δεν θα έμενε κενός ένας πρωταγωνιστικός ρόλος. Θα ακυρωνόταν απλώς μια λογική δυνατότητα.